

УДК 340.1:342.5

Сергій РАБІНОВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
професор кафедри конституційного права;
НДІ приватного права та підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України,
головний науковий співробітник
відділу міжнародного приватного права,
доктор юридичних наук, професор
serg_rabin@yahoo.com,
ORCID: 0000-0003-4144-5439

МЕТОДОЛОГІЙНІ ОСНОВИ ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ СОЦІАЛЬНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ БЕЗПЕКОВИХ ЗАГРОЗ (ЗА ПРАКТИКОЮ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ)

<http://doi.org/10.23939/law2025.48.358>

© Рабінович С., 2025

Стаття присвячена характеристиці методологічних та гносеологічних засад застосування принципу соціальної спрямованості економіки Конституційним Судом України (далі також – КС, Суд). На основі застосування методів системного та порівняльного аналізу рішень Суду 1997-2025 років встановлено, що серед юридико-технічних інструментів забезпечення засади соціальної спрямованості економіки у конституційному судочинстві України важливе місце належить принципам соціальної обґрунтованості та об'єктивної виправданості законодавчого регулювання. При цьому оцінювання обґрунтованості законодавчого регулювання базується на правовому, соціальному та економічному (зокрема функціонально-цільовому) пізнанні. Метою соціального та економічного пізнання є виявлення наявності/відсутності об'єктивних соціальних підстав для (не)диференціювання законодавцем правових статусів учасників економічних відносин, встановлення особливостей порядку здійснення їхніх прав та/або меж такого здійснення тощо. В практиці КС виражена єдність когнітивного й ціннісно-оцінювального відношень. Імпліцитною основою здійснюваного КС соціального пізнання є засада гносеологічного оптимізму, згідно з якою соціальні зв'язки, що є предметом розгляду, пізнавані.

Оцінювання обґрунтованості правових відмінностей (як виявлення й оцінювання значимості соціальних підстав їх встановлення) виступає особливим прийомом соціально-правового пізнання, не тотожним оцінюванню відповідності встановлених відмінностей їхній легітимній меті (принципу «домірності»). Підставою для висновку органу конституційної юрисдикції про обґрунтованість тих законодавчих відмінностей, які забезпечують дію засади соціальної спрямованості економіки, можуть бути визнані суспільно легітимні залежності – зв'язки, встановлювані між: а) правовими ознаками та емпіричними чинниками; б) нормами Конституції та нормами законів України; в) моральними уявленнями та законодавчими нормами.

В конституційній юриспруденції у сферах цивільного та господарського права відбулася еволюція від принципу рівного захисту законодавчих особливостей правового режиму форм власності до імплементації європейських правових стандартів пропорційності та недискримінації. У соціальній сфері принцип справедливого балансу між інтересами особи та суспільства КС конкретизував як право держави на вирішення соціальних питань залежно від існуючих фінансово-економічних можливостей. Поряд із цим, Суд сформулював заборону вдаватися до обмежень, що порушують сутність конституційних соціальних прав осіб та обов'язок держави за будь-яких обставин забезпечувати достатні умови життя, сумісні з людською гідністю. КС також визнав існування соціальних зобов'язань, незалежних від фінансових можливостей держави та її економічного становища щодо осіб, постраждалих від аварії на Чорнобильській АЕС.

Ключові слова: соціальна спрямованість економіки; конституційне судочинство; методологія конституційного контролю; об'єктивна необхідність; пропорційність; обґрунтованість; виправданість; гносеологія права; аксіологія права.

Постановка проблеми: соціальна спрямованість економіки як предмет дослідження в сучасному правознавстві. Незмінну актуальність для України питань реалізації конституційних засад соціальної держави та соціальної спрямованості економіки сьогодні підживлюють кризові явища в економічній системі, помножені на проблеми, викликані триваючою з 2022 року повномасштабною російською агресією. Особливу роль у правовому забезпеченні дієвості та ефективності згаданих засад покликані відігравати органи конституційного контролю. Їхня юрисдикційна діяльність здатна вирішувати політичні й публічно-правові спори з цих питань, визначаючи й розвиваючи конституційні основи соціальної та економічної політики держави за умов критичного браку матеріальних ресурсів.

Соціальна спрямованість як одна з конституційних цілей юридичного регулювання економічних відносин вимагає використання відповідних юридичних засобів в різних сегментах юридичної системи: правотворчості, правотлумаченні й нормоконтролі. До таких засобів належать: на всіх рівнях і стадіях юридичного регулювання – писані й «неписані» конституційні засади юридичного регулювання (соціальної справедливості та соціальної держави), концепція заходів підтримувальної дії (*affirmative action*); на законодавчому рівні – юридико-технічний прийом диференціації правових статусів; на рівні конституційного контролю – засоби оцінювання відповідності якості й змісту законодавчих приписів конституційним гарантіям соціальних та економічних прав людини.

Аналіз стану дослідження питання. Постійний інтерес правознавців (теоретиків права, конституціоналістів, фахівців із соціального права та ін.) до означеної проблематики, її практичних і концептуально-методологічних аспектів, який не вщухає протягом усіх років незалежності України, засвідчують також і публікації останніх років (М. Козюбра, В. Ковтун, О. Панкевич, П. Пилипенко, О. Галушко, О. Епель, Р. Максимович та ін.). Поряд із цим, в українському правознавстві дотепер відчувається брак публікацій, у яких би здійснювалася рефлексія над методологічним інструментарієм, що його використовує Конституційний Суд України під час вирішення питань, пов'язаних із тлумаченням і застосуванням конституційної засади соціальної спрямованості економіки. До винятків тут можна віднести, зокрема, роботи, М. Козюбри, П. Рабіновича, Т. Дудаш [1, с.228–255, 262–290; 2; 3, с. 598–617; 4, с.475–512]. Окреслена ситуація дозволяє констатувати недостатній рівень розробленості названої проблеми, зокрема, в частині критеріїв конституційності юридичних приписів соціального та економічного змісту, специфіки використання засад правового і соціального пізнання, взаємозв'язку когнітивної, оцінювальної та аргументувальної діяльності КС під час розгляду справ відповідної категорії. Брак методологічної рефлексії щодо означених питань ускладнює вироблення усталених алгоритмів конституційно-правового аналізу, що не тільки сповільнює розвиток конституційної доктрини, а й певною мірою впливає на рівень передбачуваності рішень КС.

З урахуванням викладеного **метою** пропонованої розвідки є характеристика методологічних засад здійснюваної КС когнітивної, оцінювальної та аргументувальної діяльності під час реалізації ним у своїй практиці принципу соціальної спрямованості економіки. Спроба вирішити поставлене завдання буде здійснена на основі застосування методів історичного, системного та порівняльного аналізу матеріалів практики Суду за період з 1997 по 2025 роки.

Виклад основного матеріалу

I. Динаміка підходів до розгляду особливостей правового статусу учасників господарських відносин в конституційному судочинстві. Юридико-технічними інструментами забезпечення засади соціальної спрямованості економіки стають застосовувані КС принципи (засади) та прийоми соціально-економічного і правового пізнання, правотлумачні та аргументувальні засоби.

Характерними пунктами, які позначають ранні етапи розвитку методик пізнання й оцінювання особливостей правового регулювання економічних відносин в конституційному судочинстві можуть слугувати рішення Суду в справах про електроенергетику від 12.02.2002 № 3-рп/2002 (суддя-доповідач В. І. Розенко), про мораторій на примусову реалізацію майна від 10.06.2003 № 11-рп/2003 (суддя-доповідач І.А. Тимченко) та справа щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності від 20.06.2007 № 5-рп/2007 (суддя-доповідач В.В. Джунь).

В першому з них КС констатував зв'язок між стратегічним значенням електроенергетики для стабільного функціонування економіки держави і конституційною засадою визначення виключно законом засад організації та експлуатації енергосистем; визначив особливості функціонування об'єднаної енергетичної системи та встановив зв'язок між ними та порядком регулювання дій учасників енергетичного ринку. Оцінивши вплив запровадженого порядку грошових взаєморозрахунків на енергоринку на механізми функціонування електроенергетики та правову модель господарських відносин, Суд відзначив, зокрема, «*об'єктивний*» характер визначення частки доходу кожного суб'єкта розглянутих відносин (пп. 3.1; тут і далі вказано номер підпункту мотивувальної частини рішення КС). В аспекті питань, порушених у конституційному поданні, Суд вказав тут, що кожна з форм власності може мати свої особливості, пов'язані із законодавчо визначеними умовами та підставами виникнення або припинення цього права.

У справі про мораторій на примусову реалізацію майна 2003 році КС розвинув згадану правову позицію. На думку суб'єктів права на конституційне подання, парламент порушив конституційний принцип рівності всіх суб'єктів права власності та господарювання, надавши привілейований захист державним підприємствам та окремій категорії господарських товариств із часткою держави в статутному капіталі. Відтворивши вже цитовану вище правову позицію в справі про електроенергетику, Суд пояснив, що ця позиція ґрунтується на тому, що основу законодавчо визначеного правового режиму власності становлять конституційні положення, конкретизовані в законах, які можуть містити й певні особливості правового режиму тих чи інших форм власності. КС звернув увагу на *об'єктивну необхідність* прийняття розгляданого Закону, зумовлену недосконалістю існуючого механізму примусової реалізації майна. Далі, вдавшись до діалектики, Суд відзначив, що правовий статус суб'єктів права різних форм власності ґрунтується на єдиних конституційних принципах. Разом з тим правовий статус кожного з них має особливості, що і характеризують того чи іншого суб'єкта права власності як такого. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності як у тому, що є загальним для них, так і в його особливостях (пп. 3.3 Рішення КС № 11-рп/2003). Відтак, на цьому етапі КС обмежився в цілому формалістичною констатацією наявності «особливостей» правових режимів власності, відкривши тим самим потенційну можливість схвалення фактично будь-якого законодавчого регулювання статусу учасників ринку як «особливого» лише з огляду на об'єктивну необхідність ухвалення закону і наявність у нього легітимної мети. Вразливість такого методологічного підходу була унаочнена згодом у рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Сокур проти України» від 26.04.2005 (§ 32–33, 35–36), де ЄСПЛ констатував порушення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, яке мало місце, зокрема, за посередництва оцінюваного КС закону про мораторій про примусову реалізацію майна.

Рішення у справі щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності відрізнялося від попередніх справ своїм праволюдним кутом зору та спробою розвитку конституційної доктрини принципів права. Суд намагався тут розвинути доктрину пропорційності як критерію правомірності й справедливості обмежень прав осіб. КС розмежував економічні функції та особливості правового статусу господарських товариств за участі органів місцевого самоврядування та комунальних унітарних підприємств. Втім, попри докладний аналіз в Рішенні дотримання засади пропорційності, у конституційній доктрині воно було піддане також і небезпідставній критиці. Причиною цього стала належність права на судовий розгляд до тих прав, що не можуть зазнавати обмежень навіть в умовах воєнного стану [див. 5, с. 139].

У Рішенні від 16.10.2007 № 8-рп/2007 (суддя-доповідач А.О. Дідківській) вказано, що «гарантована частиною першою статті 24 Конституції України рівність громадян перед законом означає рівну для всіх обов'язковість конкретного закону з усіма відмінностями у правах або обов'язках, привілеях чи обмеженнях, які в цьому законі встановлені. Але всі відмінності у привілеях чи обмеженнях щодо різних категорій індивідів, встановлені законом, не можуть бути пов'язані з ознаками, передбаченими частиною другою статті 24 Конституції України». Водночас було відзначено, що «зазначений принцип визначає загальне правило неприпустимості встановлення за соціальними або особистими ознаками привілеїв чи обмежень і не є абсолютним» (пп. 3.3). Це стало не надто вдалим за формою визнанням допустимості *обґрунтованої й об'єктивно виправданої* законодавчої диференціації.

У подальшій практиці КС суттєво розширив і витончив свій інструментарій перевірки конституційності законодавчого регулювання економічних відносин, зокрема за рахунок розроблення критеріїв правомірності правообмежень, урахування європейських стандартів та зарубіжних практик контролю правомірності обмежень соціальних та економічних прав людини. Так, у сферах цивільного та господарського права відбулася еволюція від принципу «рівного захисту державою встановлених законом особливостей правового режиму» до імплементації європейських правових стандартів пропорційності (пп. 2.1 Рішення КС від 1.06.2016 № 2-рп/2016) та недискримінаційності (№ 5-р(І)/2019). Згідно з висловленою в останньому рішенні юридичною позицією, порушення рівності конституційних прав і свобод означає, що особа або група осіб за визначеними у статті 24 Конституції України ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, отримує привілеї або зазнає обмеження у визнанні, реалізації чи користуванні правами і свободами в будь-якій формі, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, *об'єктивно обґрунтовану* мету, способи досягнення якої є належними та *потрібними*.

У соціальній сфері в умовах фінансово-економічної кризи принцип справедливого балансу між інтересами особи та суспільства КС конкретизував як право держави на вирішення соціальних питань на власний розсуд залежно від існуючих фінансово-економічних можливостей (№№ 20-рп/2011, 3-рп/2012, 5-рп/2018). Поряд із цим, Судом запроваджено а) *ціннісно-оцінювальні* межі законодавчого розсуду: заборона вдаватися до обмежень, що порушують сутність конституційних соціальних прав осіб» (№ 5-рп/2005) та «обов'язок держави за будь-яких обставин забезпечувати достатні умови життя, сумісні з людською гідністю» (№ 5-рп/2018); б) *формально визначені* межі такого розсуду. В останньому випадку КС також визнав соціальні зобов'язання держави щодо осіб, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, такими, що не залежать від фінансових можливостей держави та її економічного становища (пп. 2.5 Рішення КС від 7.04.2021 № 1-р(ІІ)/2021; пп. 2.6.1 Рішення КС від 13.09.2023 № 7-р(І)/2023). Тим самим встановлено своєрідне «абсолютне» соціальне зобов'язання. З огляду на сталу практику КС у справах щодо соціального забезпечення суддів у відставці відповідні зобов'язання, що, на думку КС, забезпечують незалежність правосуддя, також є підстави віднести до абсолютних (№№ 3-рп/2013, 4-рп/2016, 2-рп/2020).

У цьому зв'язку прикметно й Рішення КС від 20.01.2025 № 2-р(ІІ)/2025, в якому Суд вдався до оцінювання домірності судового збору, який визначає умови реалізації доступу до суду касаційної інстанції у цивільному судочинстві. З'ясувавши економічне призначення судового збору та оцінивши його розмір у співвідношенні із річним доходом скажника та з прожитковим мінімумом, Суд визнав

недомірним встановлення законом фактичної залежності між розміром судового збору та фінансовим становищем особи. Відзначу, що, на противагу цьому, раніше в рішенні у справі про виборчу заставу від 30.01.2002 № 2-рп/2002 КС ухилився від оцінювання правомірності встановлення парламентом її конкретного розміру, схарактеризувавши це як питання політичної доцільності (п.5).

II. Соціально-гносеологічні засади конституційного судочинства. Обґрунтованість та об'єктивна виправданість. За відомим висловом Г. Мальцева, джерелом усіляких норм є насамперед зв'язок явищ, а не воля, котра лише опосередковує цей зв'язок із більшим чи меншим наближенням до суті явищ [цит. за: 4, с. 302]. Сталі та об'єктивні зв'язки, що складаються в суспільних відносинах, які слугують предметом юридичного регулювання, та в самій юридико-регулятивній системі, виступають юридико значущими закономірностями.

Орієнтація на пізнання об'єктивних соціальних та економічних, незалежних від волі окремих індивідів, підвалин права, надання цим підвалинам конституційно-правового значення знаходить свій вияв у конституційному судочинстві. Це пов'язано насамперед із тим, що сутнісними ознаками правосуддя, що ним є, як відомо, незалежність, неупередженість та безсторонність. Це увиразнює протилежність права і сваволі як, відповідно, об'єктивно закономірного й соціально виправданого, з одного боку, та довільного й суб'єктивного, – з іншого.

Загальноправова засада розумності має одним із своїх важливих аспектів вимогу обґрунтованості, що поширює свою дію як на законотворчість, так і на застосування та інтерпретацію права. Зауважимо, що поняття обґрунтованості як фактологічну, емпірично встановлювану характеристику оцінюваного КС юридичного припису не слід змішувати із поняттям обґрунтованості як характеристики юридичної. Так, в окремих рішеннях Суду згадано вимогу «конституційної обґрунтованості» (п. 2 Рішення КС від 13.03.2012 № 6-рп/2012). Натомість обґрунтованість як одна з умов правомірності правообмежень та/або юридичних розрізень відсилає саме до *фактичних*, а не до юридико-нормативних підстав аналізованих законодавчих приписів.

Аналіз практики КС підтверджує, що до соціально-гносеологічних засад конституційного судочинства належать такі принципи як об'єктивність, виявлення необхідних та закономірних зв'язків між правовими явищами, а також засада єдності когнітивного та оцінювального. Важливими загальними пізнавальними засадами в практиці Суду є принципи об'єктивної обґрунтованості та об'єктивної виправданості, що їх застосовують під час оцінювання конституційності законів та інших правових актів. Сферами застосування цих засад є аналіз особливостей законодавчого регулювання, законодавча диференціація правових статусів, законодавчі обмеження економічних та соціальних прав та ін. При цьому предметами соціально-правового та економіко-правового пізнання КС можуть бути: а) матеріальні (економічні потреби, фінансове становище учасників відносин, пов'язаність їх діяльності з використанням публічних матеріальних ресурсів та ін.); б) ідеальні, конструйовані особливості функціонування окремих ланок економічної системи (цілі діяльності учасників господарських відносин, їхнє місце в економічній системі суспільства тощо).

Антропну об'єктивну необхідність виражає позиція, за якою «"зміст прав і свобод людини - це умови і засоби, які визначають матеріальні та духовні можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування і розвитку» (Рішення КС від 17.07.2018 № 6-р/2018). На об'єктивні та необхідні зв'язки між цілями/бажаними фактичними результатами правового регулювання відносин та відповідними нормами Конституції і законів містяться посилання низці інших рішень КС (№ 7-рп/2016; № 1-рп/2010, № 8-рп/2005 та ін.). Юридичні позиції Суду апелюють як до об'єктивної суспільної необхідності (№ 5-р/2019), так і до таких суспільних потреб та необхідності, що мають політико-правовий, морально-політичний і морально-правовий характер і виражають вимоги соціальної справедливості (№ 7-рп/2016, № 7-р(I)/2023, № 5-р/2018). В останньому випадку йдеться вже про деонтичну необхідність, що постає як власне правова належність (№ 6-р/2018). В останні роки КС звертається до вимог об'єктивної обґрунтованості, зокрема у справах, які стосуються контролю за дотриманням ст. 24 Конституції України та інших антидискримінаційних гарантій (справи щодо дискримінації у реалізації права на житло та про посилений соціальний захист військовослужбовців).

КС веде мову також про «правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету», яку повинні мати обмеження конституційного принципу рівності (№ 5-р(П)/2022, № 5-р(І)/2019). На наш погляд, однак цитована терміносполука завдячує своїй появі неточності в перекладі виразу *objective and reasonable justification* з практики ЄСПЛ («Пічкур проти України», § 49). Цей вираз позначає радше саме об'єктивну й розумну виправданість, аніж обґрунтованість (англ. reasoning). Як вказує Т. Дудаш, основним українським відповідником слова “legal justification” можна вважати саме «виправдання» [3, с. 46]. Практика Суду засвідчує чітке розрізнення обґрунтованості оцінюваних приписів закону та їхньої виправданості (№№ 14-рп/2004, № 21-рп/2010). Це розрізнення, підтримуване в сучасній зарубіжній правовій доктрині (Н. Мак-Кормік, А. Лоддер, Х. Перельман, Р. Алексі та ін.) [3, с. 45-49] не є питанням термінологічних смаків: воно відображає відмінності між двома різними типами розгляданих Судом зв'язків. Йдеться про зв'язки, з одного боку, між соціальним буттям і законодавчими приписами, та, з іншого боку – таких приписів із ціннісною свідомістю. Відзначимо, що у щойно цитованій монографії термін «обґрунтування» вжито 505 разів, а термін «виправдання» – 157 разів.

В Рішенні у справі про посилені захист військовослужбовців (доповідач В. В. Лемак) шість разів використано саме поняття *виправданості* законодавчого обмеження строком настання причинно-наслідкового зв'язку між пораненням та погіршенням стану здоров'я. При цьому тест на виправданість правовообмежень КС включив також у перевірку дотримання пропорційності *in sensu stricto* (пп. 4.2.5).

У зв'язку із цим становить інтерес запозичене Судом з практики ЄСПЛ визначення як «необхідного» цільового зв'язку між юридико-регулятивними засобами та легітимною метою їх використання законодавцем (№ 1-р(П)/2022). Як наголошував М. Вебер, лише у виняткових випадках такий зв'язок може бути встановлено засобами, що допускають емпіричну перевірку: «Тільки там, де вирішується, який засіб буде найдоцільнішим для досягнення абсолютно однозначно поставленої мети, можна вважати, що справді йтиметься про питання, яке вирішується емпіричним шляхом. Твердження на кшталт: Х є єдиним засобом для досягнення Y – це лише зворотна форма твердження: Y випливає з Х» [6, с. 283, 293]. Тому відповідь на питання про співвідношення мети і засобів зазвичай є лише «справою вибору або компромісу» [там само, с. 273–274].

Конструйована законодавцем логіко-деонтична необхідність потребує опертя на певну об'єктивну суспільну потребу, на необхідність як на діючу причину, *causa efficiens*. З огляду на це під час конституційного контролю об'єктивно-орієнтоване пізнання обґрунтованості закону виступає передумовою для оцінювання релевантності й виправданості (суспільної легітимності) зв'язку між законодавчим регулюванням соціальних та економічних відносин і тими соціально-економічними чинниками, які слугують фактичними підставами для запровадження такого регулювання.

У справі щодо конституційних гарантій прав фізичних осіб-підприємців, розвиваючи докринальну позицію Т. Бінгема, згідно з якою „приписи права країни мають застосовувати однаково до всіх, за тими винятками, коли *об'єктивні відмінності виправдовують диференціювання*“ (курсив мій. – С.Р.) встановлено прямий зв'язок між об'єктивною виправданістю правових відмінностей і справедливим балансом конституційних цінностей (п. 5.2 Рішення від 18 грудня 2024 року № 12-р(П)/2024). Цікаво, що відношення між нормативною і ціннісною реальністю позначене тут як «відображення».

Поряд із цим, ще в рішенні у справі про призначення судом більш м'якого покарання від 2.11.2004 № 15-рп/2004 КС відніс до визначальних ознак правовості соціальних регуляторів їхню «легітимованість суспільством» (пп. 4.1), тобто виправданість існуючими в суспільстві ціннісно-нормативними уявленнями. Отже, існує тісний зв'язок об'єктивної виправданості та суспільної легітимності: першу, вочевидь, можна вважати окремим випадком останньої.

Прикметно, що в окремих випадках Суд використовує щодо обмежень прав людини також вислів «соціальна виправданість» (п.3.2 Рішення КС від 6.10.2010 № 21-рп/2010). З цього приводу відзначимо, що виправданість розгляданого юридичного рішення є «об'єктивною», коли йдеться про його суспільне виправдання (легітимацію) за допомогою тих чи інших об'єктивних чинників. Ознака об'єктивності вказує на можливість емпіричної перевірки соціальних підстав юридичного рішення,

ознака «розумності» – на відповідність типовим суспільним уявленням з ідеальної позиції «розумного спостерігача», тоді як ознака виправданості – на його легітимність для морально-правових уявлень панівних груп суспільства. В «об'єктивній та розумній виправданості», так само як і в «пропорційності» та «справедливості», втілюється нелегістський тип праворозуміння. Якість виправданості як правовості припису закону, його «правди» виникає не з огляду на простий факт офіційного волевстановлення, а з огляду на зв'язок із об'єктивною соціальною реальністю, яка передує волевстановленню (ознаки об'єктивності та розумності), та водночас з огляду на суспільне визнання (ознака виправданості) [див.: 7; 4, с. 52–97, 475–512].

Звернення КС до засад необхідності, об'єктивності та об'єктивної виправданості ілюструють твердження, наведені в мотивувальних частинах рішень Суду в справах, які стосуються соціальних та економічних прав людини: «споживачу, як правило, об'єктивно бракує знань, необхідних для здійснення правильного вибору товарів (робіт, послуг) із запропонованих на ринку, а також для оцінки договорів щодо їх придбання...» (п. 3.2 Рішення КС від 10.11.2011 № 15-рп/2011); «у разі виникнення об'єктивної потреби дії держави щодо перерозподілу або зменшення соціальних видатків мають бути тимчасовими» (п. 2 Рішення КС від 7.11.2018 № 9-р/2018). Мова йде й про «об'єктивно визначені частки доходу кожного суб'єкта відносин» (справа про електроенергетику). Суд спирається на об'єктивні економічні закономірності під час визначення засад цінової політики (справа про ціни і тарифи на житлово-комунальні та інші послуги, п. 2 Рішення КС від 10.02.2000 № 2-рп/2000).

Сама природа конституційного нормоконтролю та наданих повноважень Суду з офіційного тлумачення Конституції і (до 2016р. – також і законів України) зумовлюють більшу увагу до виражених у нормах права логіко-сміслових, зокрема логіко-деонтичних закономірностей, порівняно із «матеріальними» соціальними закономірностями (пп. 3.3, 3.4, 3.6 Рішення КС від 1.12.2004 № 18-рп/2004; п. 4 Рішення КС від 29.05.2002). Аргументувальне значення логіко-сміслових закономірностей у практиці Суду вбачається, зокрема, в наголосі на логіко-смісловому зв'язку між дотриманням загальних конституційних принципів в діяльності держави та виконанням соціальних зобов'язань щодо окремих категорій осіб: "Невиконання державою своїх соціальних зобов'язань щодо окремих осіб ставить громадян у нерівні умови, підриває принцип довіри особи до держави, що закономірно призводить до порушення принципів соціальної, правової держави" (пп 3.2 Рішення КС від 9.07.2007 № 6-рп/2007). Про об'єктивність логіко-сміслових зв'язків між нормами чинних законів, які визначають правовий статус людини і громадянина йдеться також у пп. 5.4 Рішення КС від 22.05.2008 № 10-рп/2008.

Чи тотожна вимога обґрунтованості законодавчого припису відомому принципу *наукової* обґрунтованості закону? Ствердна відповідь на це питання означала би, що в органу конституційного контролю існує обов'язок піддавати розглядані законодавчі приписи науковій верифікації. З огляду на нереалістичність такого підходу гадаємо, що відповідь на поставлене питання є заперечною. Лише в окремих випадках Суд, обґрунтовуючи конституційно-правову оцінку ситуації, прямо апелює до наукових знань. Так, в Рішенні у справі про посилений соціальний захист військовослужбовців) посилення на наукові знання та емпіричний досвід обґрунтовують висновок про об'єктивну невинуватість законодавчих обмежень причиново-наслідкового зв'язку між пораненням та динамікою стану здоров'я військовослужбовця (пп.6.1, 4.2.4–4.2.5).

Як для законодавця, так і для завдань конституційного судочинства вимога обґрунтованості в багатьох випадках цілком вміщується в рамки вимог достовірності буденного емпіричного пізнання, обґрунтованості та уявлень «людини з вулиці» або «добре інформованого громадянина». На думку австрійського соціолога А. Шюца, бути добре інформованим означає мати *розумно обґрунтовані* погляди в галузях, які становлять для людини, щонайменше опосередковано, інтерес, хоча водночас не мають відношення до конкретної мети її діяльності [9].

Як видається, в більшості своїх рішень Суду розуміння обґрунтованості зорієнтоване переважно на «добре інформованого громадянина». Це характеризує, зокрема, мотивування КС висновків про неконституційність законодавчого зрівняння віку виходу на пенсію для чоловіків і жінок,

зайнятих на окремих видах робіт; аргументування неконституційності законодавчої диференціації розміру винагороди суддів окремих вищих судів. Відтак можна погодитись із тим, що «принцип обґрунтованості нормотворчої діяльності слід розглядати як самостійний, що відрізняється від принципу науковості, хоч і тісно пов'язаний із ним» [10, с. 29].

Варто звернути увагу на чітке поняттєве розрізнення обґрунтованості та пропорційності (№ 2-рп/2016, № 5-р/2018, № 1-р(П)/2022 та ін.). Таке розрізнення дозволяє розглядати тест на обґрунтованість як самостійний вид контрольного конституційного тесту. Під цим оглядом видається вельми прикметним, що, натомість, у практиці ЄСПЛ, до якої звертається КС в справі про дискримінацію щодо права на житло, має місце ототожнення об'єктивної та розумної виправданості правових відмінностей із їх пропорційністю («Пічкур проти України», § 48, § 49). У цьому випадку пропорційність стає суб'єктивно-об'єктивним, комунікативним різновидом «обґрунтованості». «Об'єктивне виправдання» відбувається за допомогою співставлення обмежень (їх змісту й обсягу) з метою функціонування відповідного соціального інституту. Таке своєрідне звернення до обґрунтування необхідності встановленого регулювання його цільовим призначенням є проявом соціального конструктивізму. Звернемо увагу, що «об'єктивна виправданість мети» відмінностей як наявність емпіричних підстав у розгляданого юридичного регулювання не тотожна «розумності співвідношення між застосованими засобами та визначеною метою». Адже, на протигагу емпірично орієнтованій «об'єктивній виправданості», згадані легітимність та розумність самі є результатами *ціннісного* оцінювання (п.3.3 Рішення КС від 22.06.2022 № 5-р(П)/2022). Відповідний вид ціннісної, а саме морально-правової необхідності є соціальним конструктом і проявом наданої КС «влади номінації» [8]. Власним змістом термінопоняття «об'єктивної виправданості» є констатація узгодженості законодавчих відмінностей та/або правообмежень з панівними в суспільстві ціннісно-нормативними уявленнями, у соціальному конструюванні яких, однак, чимала роль належить, зокрема органу конституційної юрисдикції.

У правових позиціях Суду з приводу (не)обґрунтованості законодавчих відмінностей втілюються нерозривний зв'язок та єдність когнітивного й ціннісно-оцінювального відношень. Саме таку єдність і незаперечний гносеологічний оптимізм виражає використовувана в практиці КС та ЄСПЛ терміносполука «об'єктивна виправданість», яка позначає одну з умов правомірності правообмежень. Така єдність впливає з діалектичного принципу єдності буття і пізнання, який сьогодні іноді незаслужено забувають. Натомість гносеологічний скептицизм чи агностицизм [1, с.229] в конституційному судочинстві України свого підтвердження, як видається, не знаходять.

Висновки. Серед юридико-технічних інструментів забезпечення засади соціальної спрямованості економіки у конституційному судочинстві України важливе місце належить принципам соціальної обґрунтованості та об'єктивної виправданості законодавчого регулювання. При цьому оцінювання обґрунтованості законодавчого регулювання базується на правовому, соціальному та економічному (зокрема функціонально-цільовому) пізнанні. Метою соціального та економічного пізнання є виявлення наявності/відсутності об'єктивних соціальних підстав для (не)диференціювання законодавцем правових статусів учасників економічних відосин, встановлення особливостей порядку здійснення їхніх прав та/або меж такого здійснення тощо. З огляду на те, що в практиці конституційного судочинства виражена єдність когнітивного й ціннісно-оцінювального відношень, імпліцитною основою здійснюваного Судом соціального пізнання є засада гносеологічного оптимізму, згідно з якою соціальна дійсність і, зокрема, зв'язки, які є предметом дослідження, є пізнаваними.

Оцінювання обґрунтованості правових відмінностей (як виявлення й оцінювання значимості соціальних підстав їх встановлення) виступає особливим прийомом соціально-правового пізнання, не тотожним оцінюванню відповідності встановлених відмінностей їхній легітимній меті (принципу

«домірності»). Підставою для висновку органу конституційної юрисдикції про обґрунтованість тих законодавчих відмінностей, які забезпечують дію засади соціальної спрямованості економіки, можуть бути визнані суспільно легітимні залежності – зв'язки, встановлювані між: а) правовими ознаками та емпіричними чинниками; б) нормами Конституції та нормами законів України; в) моральними уявленнями та законодавчими нормами.

Тест на об'єктивну виправданість правових відмінностей являє собою самостійний вид тесту, «вмонтованого» до механізму перевірки конституційності законів в аспекті дотримання засад рівності й недискримінації. В термінопонятті «об'єктивної та розумної виправданості» втілюється нелегістський тип конституційного праворозуміння. «Ознака об'єктивності» вказує на можливість емпіричної верифікації соціальних підстав юридичного припису, ознака «розумності» – на його відповідність типовим суспільним уявленням з позиції «розумного спостерігача», тоді як ознака «виправданості» – на легітимність такого припису з позицій соціальних уявлень панівних груп суспільства.

Соціальна необхідність встановлення правової диференціації та/або правових обмежень може бути зумовлена як існуючими матеріальними, так і ідеальними компонентами функціонування соціальних інститутів та діяльності агентів економічних відносин (їх бажаним, модельованим станом). На таких засадах в конституційній юриспруденції у сферах цивільного та господарського права відбулася еволюція від принципу рівного захисту законодавчих особливостей правового режиму форм власності до імплементації європейських ціннісно-оцінювальних правових стандартів пропорційності й недискримінації. У соціальній сфері принцип справедливого балансу між інтересами особи та суспільства КС конкретизував як загальне право держави на вирішення соціальних питань залежно від існуючих фінансово-економічних можливостей. Поряд із цим, Суд сформулював заборону вдаватися до обмежень, що порушують сутність конституційних соціальних прав осіб, обов'язок держави за будь-яких обставин забезпечувати достатні умови життя, сумісні з людською гідністю, а також визначив соціальні зобов'язання, незалежні від фінансових можливостей держави та її економічного становища.

Подяки. Немає.

Фінансування. Автор заявляє про відсутність фінансової підтримки для проведення досліджень, авторства або публікації цієї статті.

Внесок автора. Автор підтверджує свою виключну відповідальність за цю роботу. Автор схвалює цю роботу і бере на себе відповідальність за її цілісність.

Конфлікт інтересів. Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Козюбра М. (2024). Практична філософія права. Київ: ДУХ і ЛІТЕРА.
2. Рабінович П. (2006). Верховенство права в інтерпретації Конституційного Суду України. *Юридичний вісник України*, 4.
3. Дудаш Т. (2024). *Правова аргументація: загальнотеоретична характеристика*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.
4. Рабінович С. (2010). *Природно-правові підходи в юридичному регулюванні*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ.

5. Євтошук Ю. О. (2015). *Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права* (дис. канд. юрид. наук). Університет «КРОК», Київ.
6. Вебер М. (1998). СENS «свободи від оцінок» у соціальних науках. У М. Вебер, *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика* (с. 264–309). Пер. з нім. О. Погорілий. Київ.
7. Рабінович П. М., Дудаш Т. І. (2004). Правоназви як закономірний прояв праворозуміння. *Вісник Академії правових наук України*, 4, 12–22.
8. Schutz A (1976). Equality and the Meaning Structure of the Social World' In: Brodersen A (eds), *Collected Papers II. Phaenomenologica*, Vol. 15, Springer, 226–273.
9. Bourdieu P. (1985). The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*, Vol. 14, 6, 723–744. URL: <https://www.jstor.org/stable/657373> (Дата звернення: 15.07.2025).
10. Биля-Сабадаш І. О., Суходубова І. В. (2021). Принцип обґрунтованості нормотворчої діяльності: загальнотеоретична характеристика та нормативно-правове закріплення. *Юридичний науковий електронний журнал*, 11, 2–30. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/1> (Дата звернення: 15.07.2025).

REFERENCES

1. Koziubra M. (2024). *Praktychna filosofiia prava* [Practical Philosophy of Law]. Kyiv: DUKh i LITERA. [In Ukrainian].
2. Rabinovych P. (2006). *Verkhovenstvo prava v interpretatsii Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy* [The rule of law as interpreted by the Constitutional Court of Ukraine]. Yurydychnyi visnyk Ukrainy, 4. [In Ukrainian].
3. Dudash T. (2024). *Pravova arhumentatsiia: zahalnoteoretychna kharakterystyka* [Legal Argumentation: the View of Legal Theory]. Lviv: LNU imeni Ivana Franka. [In Ukrainian].
4. Rabinovych, S. (2010). *Pryrodno-pravovi pidkhody v yurydychnomu rehuliuvanni* [Naturally-legal approaches in the legal regulation]. Lviv: Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. [In Ukrainian].
5. Yevtoshuk Yu. O. (2015). *Pryntsyp proporsiiynosti yak neobkhdna skladova verkhovenstva prava* [The principle of proportionality as a necessary component of the rule of law]: dys. kand. yuryd. nauk. Universytet «KROK», Kyiv. [In Ukrainian].
6. Veber M. (1998). *Sens «svobody vid otsinok» u sotsialnykh naukakh*. U M. Veber, *Sotsiologhiia. Zahalnoistorychni analizi. Polityka* [Der Sinn der Wertfreiheit in den soziologischen und ökonomischen Wissenschaften - Soziologie. Universalgeschichtliche. Analysen Politik] (s. 264–309). Per. z nim. O. Pohorilyi. Kyiv. [In Ukrainian].
7. Rabinovych P. M., Dudash, T. I. (2004). *Pravonazvy yak zakonimirnyi proiav pravorozuminnia* [Jurisprudence as Natural Manifestation of Legal Reasoning]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*, 4, 12–22. [In Ukrainian].
8. Schutz A. (1976). *Equality and the Meaning Structure of the Social World* In: Brodersen A (eds), *Collected Papers II. Phaenomenologica*, Vol 15, Springer, 226–273. [In English].
9. Bourdieu P. (1985). *The Social Space and the Genesis of Groups*. *Theory and Society*, Vol. 14, 6, 723–744. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/657373> (Accessed: 15.07.2025) [In English].
10. Bylia-Sabadash I. O., Sukhodubova, I. V. (2021) *Pryntsyp obgruntovanosti normotvorchoi diialnosti: zahalnoteoretychna kharakterystyka ta normatyvno-pravove zakriplennia* [The principle of reasonableness of rule-making: general theoretical characteristics and statutory regulation]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 11, 2–30. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/1> (Accessed: 15.07.2025) [In Ukrainian].

Отримано: 29.07.2025

Прорецензовано: 02.09.2025

Схвалено до друку: 29.09.2025

Опубліковано (онлайн): 12.12.2025

Надруковано: 26.12.2025

Serhii RABINOVYCH

Ivan Franko National University of Lviv,
Professor of the Department of Constitutional Law;

Academician F.H. Burchak

Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship
NALS of Ukraine,

Chief Research Fellow,

Department of International Private Law

Sc. D., Prof.,

serg_rabin@yahoo.com,

ORCID: 0000-0003-4144-5439

**METHODOLOGICAL BASIS OF APPLICATION OF THE PRINCIPLES
OF THE ECONOMY'S SOCIAL ORIENTATION
IN THE CONTEXT OF SECURITY THREATS
(BASED ON THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE'S PRACTICE)**

The article is devoted to the characteristics of the methodological and epistemological basis of the application of the principle of social orientation of the economy by the Constitutional Court of Ukraine. Based on the application of methods of systematic and comparative analysis of the Court's decisions of 1997-2025, it was established that among the legal and technical instruments for ensuring the principle of social orientation of the economy in the constitutional justice of Ukraine, an important place belongs to the principles of social justification and objective justification of legislative regulation. At the same time, the assessment of the justification of legislative regulation is based on legal, social and economic (in particular, functional-target) cognition. The purpose of social and economic cognition is to identify the presence/absence of objective social grounds for the legislator's (non)differentiation of the legal statuses of participants in economic relations, establishing the features of the procedure for exercising their rights and/or the limits of such exercise, etc. In the practice of the Constitutional Court, the unity of cognitive and value-evaluative relations is expressed. The implicit basis of the social cognition carried out by the Constitutional Court is the principle of epistemological optimism, according to which the social relations that are the subject of consideration are cognizable.

Assessment of the validity of legal differences (as the identification and assessment of the significance of the social grounds for their establishment) is a special method of socio-legal cognition, not identical to the assessment of the compliance of the established differences with their legitimate purpose (the principle of "proportionality"). The basis for the conclusion of the body of constitutional jurisdiction on the validity of those legislative differences that ensure the operation of the principle of the social orientation of the economy can be recognized as socially legitimate dependencies - connections established between: a) legal features and empirical factors; b) norms of the Constitution and norms of the laws of Ukraine; c) moral concepts and legislative norms.

There has been an evolution from the principle of equal protection of the legislative features of the legal regime of forms of ownership to the implementation of European legal standards of proportionality and non-discrimination in constitutional jurisprudence in the areas of civil and commercial law. In the social sphere, the Constitutional Court has specified the principle of a fair balance between the interests of the individual and society as the state's right to resolve social issues depending on existing financial and economic capabilities. At the same time, the Constitutional Court established a prohibition on restrictions that violate the essence of constitutional social rights of individuals and the obligation of the state to ensure, under any circumstances, adequate living conditions compatible with human dignity. The Constitutional Court also recognized the existence of social obligations that are independent of the state's financial capabilities and its economic situation with regard to persons affected by the Chernobyl nuclear accident.

Keywords: social orientation of the economy; constitutional justice; methodology of constitutional control; objective necessity; proportionality; reasonableness; justification; epistemology of law; axiology of law.